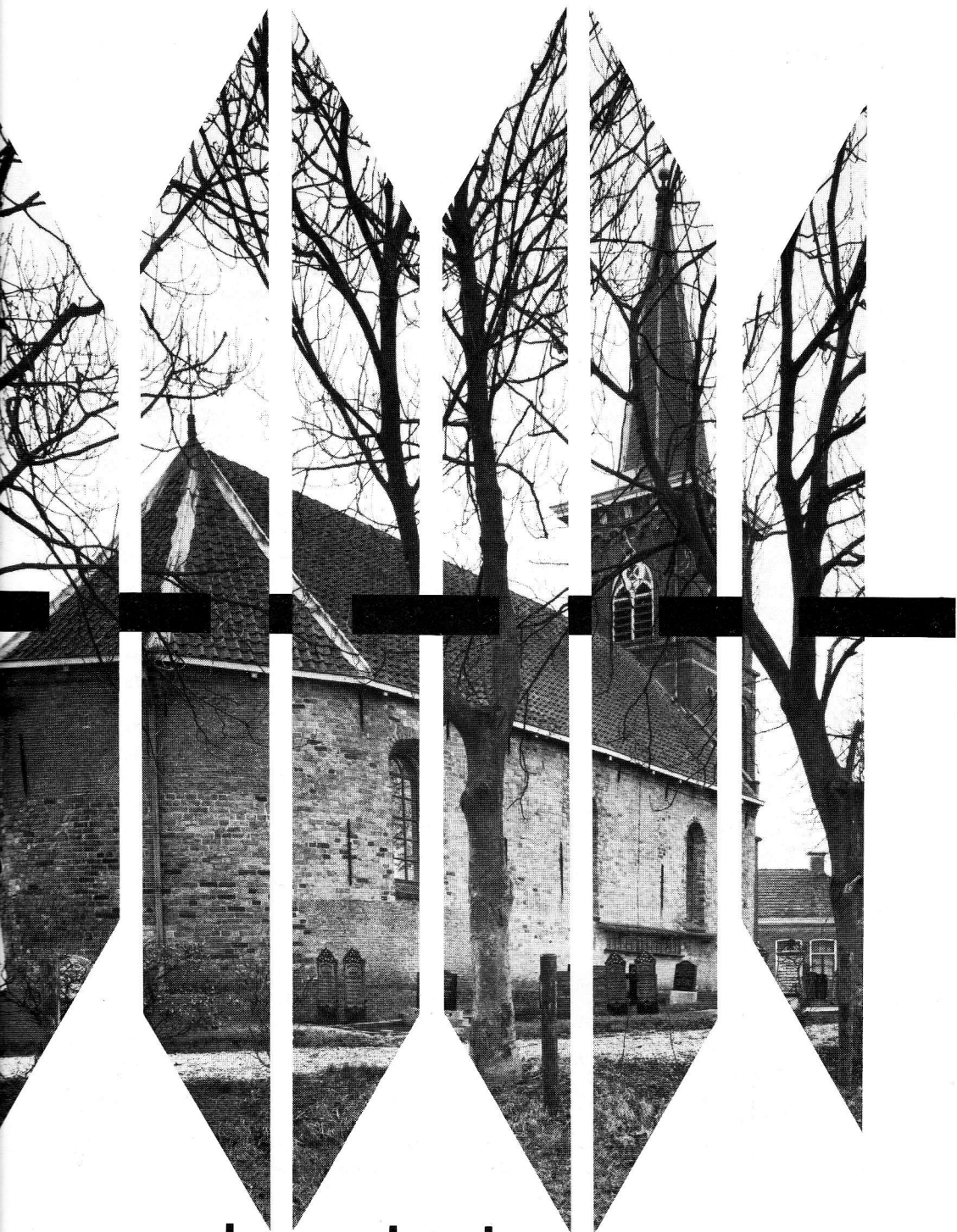

De kerk van Britswerd en de
Stichting Alde Fryske Tsjerken

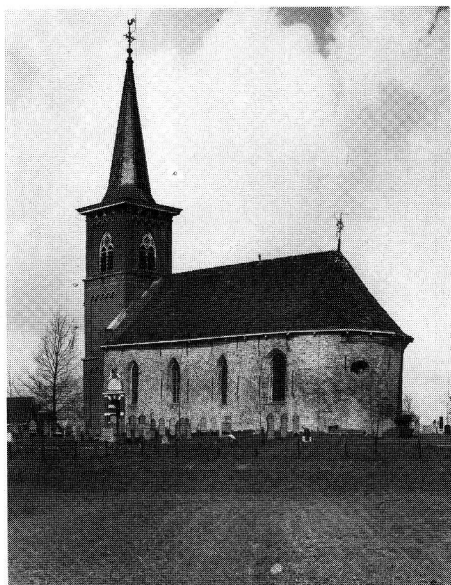
keppelstok *Publikatie nr. 40*
Mei 1990

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

De kerk van Britswerd en de Stichting Alde Fryske Tsjerken

Inleiding

Niet lang na het ontstaan van de Stichting Alde Fryske Tsjerken in september 1970 kwamen als eerste de kerken van Blessum en Augsbuurt in aanmerking voor overname, later gevolgd door die van Genum en Lichtaard. In Mededelingen 4 van voorjaar 1972 wordt de overname van de kerk van Augsbuurt als een feit vermeld en wordt over die van Bornwird gesproken. In 1973 is de bekendheid van de Stichting al zo toegenomen, dat in de voorjaarspublicatie van wel zes kerkvoogdijen gemeld wordt, dat zij zich tot de Stichting gewend hebben om overleg inzake overname van kerkgebouwen die niet meer voor hun oorspronkelijke doel gebruikt worden. De overname van de kerk van Britswerd wordt daar in principe positief beoordeeld en in het najaar wordt reeds over restauratie ervan geschreven.

1. De N.H. kerk te Britswerd, in 1959 vanuit het zuidoosten gezien. Coll. R.D.M.Z. te Zeist.

De hevige najaarsstorm van 1972 had namelijk inmiddels vrijwel alle pannen van het dak geblazen en volgens de Leeuwarder Courant van 17 november "het kerkje de genadeslag gegeven." Het is niet de enige keer geweest, dat een zogenaamde genadeslag - soms werkte ook een sloopvergunning als zodanig - nieuwe levensgeesten voor een monument vermocht op te wekken.

De Stichting had de kerk nog niet eens officieel in eigendom overgenomen, toen zij in april 1973 in een negenregelig briefje aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een normale bijdrage in de kosten van herstel vroeg, welke op vier-en-een-halve ton geraamd werden. Na drie maanden volgde een gunstig antwoord, waarin het subsidiabele bedrag op drie ton vastgesteld werd en de helft daarvan aan subsidie toegezegd kon worden. In januari 1974 volgde de goedkeuring voor inpassing in het zogenaamde Extra Werkgelegenheidsprogramma. Het werk moest voor 1 mei 1974 aangevangen zijn. De leiding door het architectenbureau Van Manen en Zwart te Drachten en de aannemer Y.Schakel te Exmorra werden goedgekeurd. Als bijzondere voorwaarde gold dat het interieur zoveel mogelijk gehandhaafd diende te worden.

De zin van overname van kerken door de Stichting bestaat daarin, dat stichtingen die tot doel hebben het in stand houden van monumenten geacht worden meer zorg op te brengen voor het haar toevertrouwde bezit dan eigenaren, voor wie andere belangen - zoals gebruik of economische waarde - zwaarder gaan wegen bij beslissingen inzake het onderhoud of zelfs de instandhouding van gebouwen.

Hoewel er over het herstel van de kerk vrij wat te melden valt, bleef een verslag van de restauratie en de vondsten achterwege

2. Door de storm van november 1972 was het dak van de kerk zwaar beschadigd. Boven het koor was een groot gat en aan de noordzijde waren weinig pannen op hun plaats gebleven. Coll. R.D.M.Z. te Zeist.

voor de lezers van de Mededelingen van de Stichting. Een verzuim dat wij nu als nog willen herstellen. Alleen werd in kleine kring een gestencild restauratieverslag verspreid door het architectenbureau, terwijl de Rijksdienst voor Bodemkundig Onderzoek verslag deed in het Bulletin van de Oudheidkundige Bond van 1977.

De oudste bakstenen kerken.

Over de gang van zaken bij de bouw van kerken in de Middeleeuwen heeft de intensieve bestudering van de monumenten van Noordelijk Oostergo het nodige inzicht gegeven. Een aantal kerken van de Stichting is daarbij ter sprake gekomen (Genum en Lichtaard, Bornwird, Raard, Oostrum en Augsbuurt). Het merendeel van het bezit van de Stichting blijkt echter in Westergo te liggen. Resultaten van eerder onderzoek naar kerkgebouwen in Wonseradeel en Menaldumadeel wijzen op eenzelfde ontwikkeling in Westergo. Ook de kerk van Britswerd heeft een aantal bouwfasen gekend, waarvan de eerste zich in de Middeleeuwen afspeelden. Hoewel men aanvankelijk dacht, dat zij sterk gewijzigd waren, blijken schip en koor nog grotendeels in oorspronkelijke staat te verkeren. De 19e-

eeuwse toren deed kennelijk nogal afbreuk aan de kerk in de ogen van vroegere auteurs, zoals die van de *Voorlopige Lijst van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* (deel IX). Toen men met de restauratie begon, gaf het koor door zijn halfronde sluiting nog de meeste aanwijzingen voor een hoge ouderdom. De vensters in de zuidgevel waren spitsbogig en dus niet romaans, terwijl er inwendig een houten tongewelf was met ijzeren trekstangen in plaats van de zware houten trekbalken zoals bij oude kappen gebruikelijk is.

Een rapport uit de vorige eeuw

Toen men in 1883 de middeleeuwse toren wilde afbreken en vervangen door een nieuwe, was dat plan op het nog jonge bureau van de Referendaris voor Kunsten en Wetenschappen op het Ministerie van Binnenlandsche Zaken doorgedrongen. In dergelijke gevallen werd de bouwkundige A. Mulder om een rapport gevraagd en hij reisde in het hartje van de winter van 1883 af naar het onbekende Friese dorp. Wat hij vond van de situatie werd met zijn keurig lopende handschrift vastgelegd.

"De Ned. Herv. Kerk te Britswerd vermoedelijk uit de 15e of begin van de 16e eeuw is zeer eenvoudig en heeft geheel de type der friesche kerken. De kerk breed plm. 7 M. inwendig is lang zonder ellipsvormige chooraftsluiting 16.30 M. Aan de noordzijde drie aan de zuidzijde vier en aan de westzijde twee vensters hebbende, wordt de kerk rijkelijk verlicht. Deze vensters zijn gemoderniseerd door het aanbrengen van houten ramen zoodat de eenvoudige profilering geheel verdwenen is. De kerk heeft een segmentvormig houten tongewelf, de houten bindten zijn verdwenen en door ijzeren trekankers vervangen. De toren grenst ten westen van de Kerk, heeft met dezelve geen verbinding en is inwendig ongeveer 3 M. in doorsnede. De verdieping gelijkvloers draagt sporen van Romaansche aanleg. De toreningang is in 't westen geweest; thans is dezelve in het zuiden. Oude klokken bevat de toren niet daar de eenige klok een tien a twintig tal jaren gegoten is met het materiaal van de oude. De toestand van den toren en de Kerk zou goed zijn zoo den toren niet te wenschen overliet. Reeds eenmaal is de toren vernieuwd of ombouwd terwijl binnen eenige maanden hem hetzelfde lot zal overkomen. De toren is geheel van kleine baksteen; de kerk van groote moppen van 9 duim dik. Het dak der kerk is geheel vernieuwd en gedekt met verglaasde pannen. Het meubilair der Kerk is van geene beteekenis, ook bestaan er geene grafzerken meer of dezelve moeten onder de houten vloer geborgen zijn.

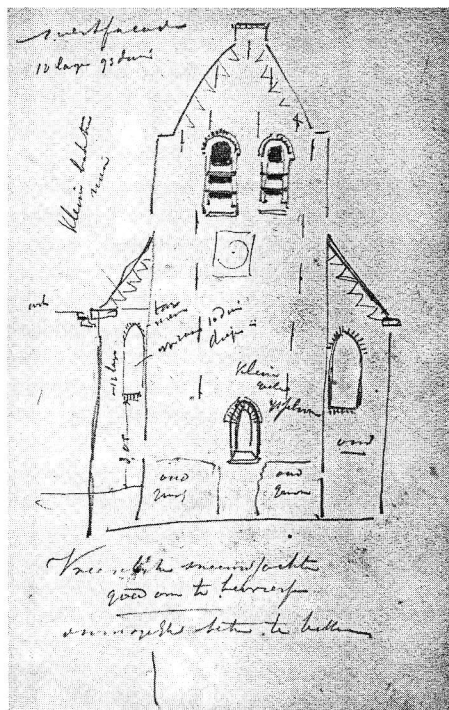
's Gravenhage 1 Februari 1883."

Exacter uitte Mulder zich echter met de tekenpen: schetsboek IV in de collectie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist bevat de schetsen die hij ter plekke maakte in die februari maand van 1883. Tot tweemaal toe vinden we een klacht over het weer. Bij het inwendige

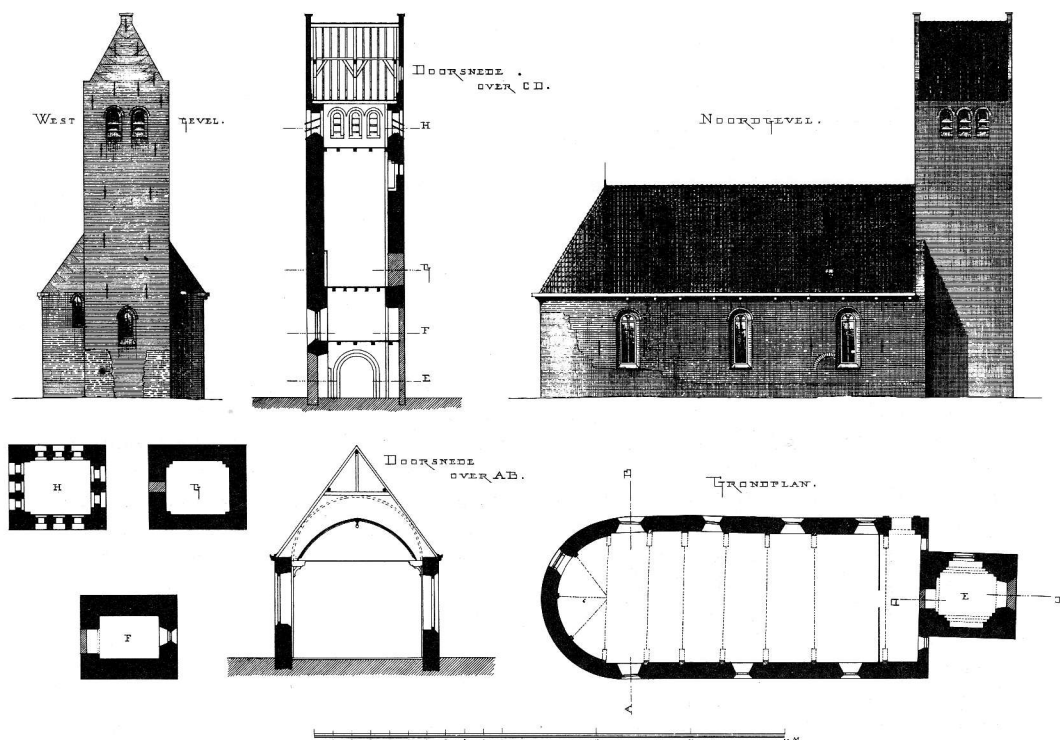
staat: "verschrikkelijk weer, sneeuwjacht en een ondragelijke wind" en bij de schets van het uitwendige: "Vreeselijke sneeuwjachten, goed om te bevriessen; onmogelijk beter te tekenen." Toch werd er naderhand op het bureau een keurige tekening vervaardigd (afb. 4). Een foto is er niet in de collectie van het zogenaamde Bureau Mulder: dat liet het weer kennelijk niet toe.

De romaanse toren

Bekijken we wat Mulders tekenstift te melden heeft. Een kerkgebouw van 7 m. breedte binnenwerks en 14 m. lengte, waar een koortravee van twee meter op aansluit met een halfcirkelvormige sluiting. De muren tekende Mulder over het gehele schip 80 cm. dik. Alleen de westelijke muren, waarin twee vensters naast de toren stonden, zijn half zo dik getekend. Zij sloten aan op de toren, die aan de westzijde een brede toegang gehad had, waarboven een smaller venster stond; beide

3. De westzijde van de romaanse toren. Schets door A. Mulder, 1883. Coll. R.D.M.Z. te Zeist.

4. Uitgewerkte bouwkundige tekening door A. Mulder, 1883. Coll. R.D.M.Z. te Zeist.

waren echter aan de buitenzijde dichtgezet met kleine steen, waarmee de gehele toren bemetseld was, met uitzondering van twee gedeelten op de hoeken van de westgevel. Aan de oostzijde was een zeer hoge, smalle doorgang naar het schip geweest, die in 1883 ook dichtgezet was. In de zuidgevel was een ingang gebroken en de toren werd dus waarschijnlijk als baarhuis gebruikt. De noord- en zuidmuur waren inwendig op de begane grond van diepe, geprofileerde nissen voorzien. Aan de west- en oostzijde tekende Mulder onregelmatigheden in de profileringen. Waarschijnlijk waren alle vier zijden aanvankelijk gelijk geprofileerd en was het de bedoeling geweest de torenruimte van een gewelf te voorzien. Mulder noteerde bij de niet met kleine steen bemetselde gedeelten, dat deze uit grote baksteen bestonden. Het gehele inwendige van de toren zal daaruit bestaan hebben, maar door bepleistering was dit mogelijk voor Mulder niet duidelijk.

Volgens deze opmetingstekeningen hebben we inderdaad te maken met een romaanse bakstenen toren, die over de begane grond overwelfd zal zijn geweest. De ruimte boven het gewelf bereikte men oorspronkelijk via een toegang in de oostwand die later naar beneden toe doorgebroken werd. De westelijke toegang beganegonds zal, zo die er geweest is, oorspronkelijk smaller zijn geweest, evenals een eventuele doorgang aan de oostzijde. De ruimte boven het gewelf diende als laatste toevlucht in tijden van gevaar; het gewelf beveiligde daarbij tegen uitroken. Mogelijk heeft er hoger nog een tweede gewelf bestaan, maar in de 13e eeuw was het brandgevaar van boven nog niet zo bedreigend, daar er nog geen vuurwapens bekend waren.

De kerk

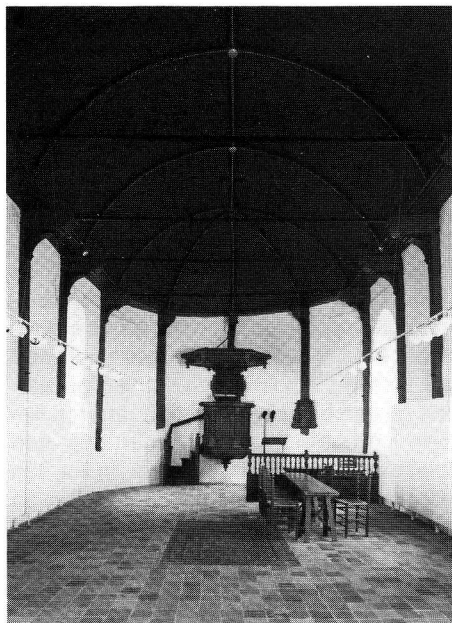
De tekening van de westgevels van toren en schip geeft verschillende arceringen voor de kleine steen waarmee de

toren bekleed was en de grote steen beneden op de hoeken. Deze laatste arcering gebruikt Mulder ook voor de westgevel. We moeten daarom aannemen dat deze, met uitzondering van de top aan de noordzijde, ook uit grote steen bestond. De gehele noordgevel van het schip, met uitzondering van een bemetseling van de onderzijde van de muren, tekende Mulder ook op deze wijze. De bemetseling met kleine steen tekent Mulder voorts aan de oostzijde oplopend over de koorsluiting tot dicht onder de gootlijst. Aan de noordzijde geeft hij drie vrij hoge smalle halfrond gesloten vensters met houten kozijnen, die uit de 18e of vroege 19e eeuw kunnen dateren. Ook wordt westelijker de nog aanwezige gedichte rondbogige ingang aangegeven. De opmetingstekening van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uit 1948 geeft er tegenover in de zuidmuur eveneens een dergelijke gedichte ingang weer, die nog duidelijk zichtbaar is. Daar ook wordt aangegeven dat de steen bij het koor

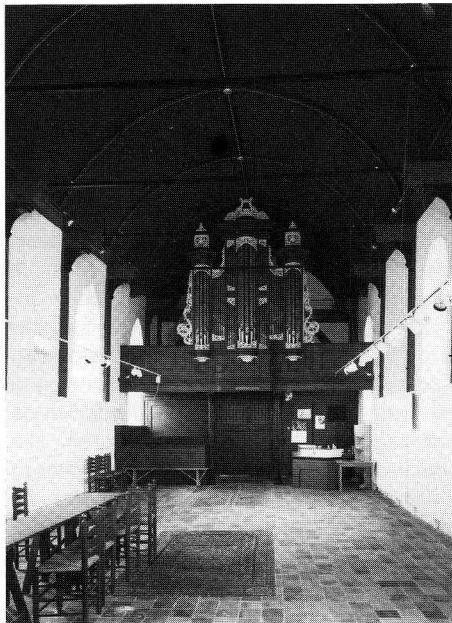
27,5-29 cm. lang is en dat tien lagen 94 cm. hoog zijn. Uit de opgave van Mulder blijkt dat hij nog de ouderwetse aanduiding "duimen" voor centimeters gebruikte. Op detailfoto's uit de restauratieperiode (1974/1975) is te zien dat herhaaldelijk zowel aan het koor als aan de noord-west-zijde naast het venster twee tot drie en soms zelfs meer bakstenen in de lengte naast elkaar gemetseld zijn. Meer nog dan de grote afmeting van de stenen geeft deze wijze van metselen aan, dat het om een vroeg bakstenen gebouw gaat. In de restauratieverslagen valt te lezen dat het muurwerk inwendig zeer slecht was. Waarschijnlijk is er nog met een soort gietwerktechniek gewerkt, waarbij tussen dunne schalen van groten-deels in de lengte naast elkaar verwerkte stenen baksteenpuin in specie gestort werd.

De kap

De kerkruimte is overdekt door een houten gewelf, dat op een brede voorlijst

5. Interieur naar het oosten. Foto. A. v.d. Wal 1990, coll. R.D.M.Z. te Zeist.

6. Interieur naar het westen met zicht op het Van Dam-orgel. Foto. A. v.d. Wal. 1990, coll. R.D.M.Z. te Zeist.

rust. Het geheel wordt gedragen door grote geprofileerde consoles en muurstijlen. De muurstijlen corresponderen niet met de travee-indeling van het tongewelf (zie afb. 10), maar wel om de andere met de spanten van de kap erboven. Deze constructie wordt door H.Janse in zijn boek "Houten kappen in Nederland" (1989) als 15e-eeuws gedateerd en vangt dus een oudere kap.

Kijken we nog eens terug naar de tekening, die architect Mulder maakte van de toen nog aanwezige middeleeuwse toren, dan zien we dat hij een dichtgezette doorgang tekende in de oostmuur van de toren: een voormalig kruipgat om op de zolder te komen. Het gat bevond zich ter hoogte van de bovenkant van de zijmuren en bereikte aldus een vloer, die rustte op trek balken die op de muren lagen. We moeten daarom aannemen, dat oorspronkelijk het schip vlak gedekt geweest is en in de 15e eeuw een hogere kap met houten tongewelf aangebracht is, mogelijk na de strijd tussen Schieringers en Vetkopers.

Tijdens de restauratie zijn voorts geprofileerde bakstenen gevonden, te weten: de bekende stenen met een kraalprofiel, kwart cirkelvormig uitgeholde stenen en stenen in de vorm van een cirkelsegment. De stenen zijn nu verdwenen en van overige sporen is geen melding gemaakt. Bij de bespreking van de toren bleek reeds, dat deze jonger was dan het kerkgebouw en iets scheef voor het schip stond. De laatste twee van de zojuist genoemde stenen zijn voor een torengewelf moeilijk te plaatsen. Zij wijzen erop dat de kerk overwelfd geweest kan zijn en wel ná de bouw van de toren. Deze immers had in de oostmuur een doorgang naar een vlakgedekte zoldering van het schip. Wanneer we de lotgevallen van de kerk overzien, zou de periode van beheer onder het klooster Lidlum (derde kwart van de 13e eeuw) in aanmerking komen voor een verfraaiing door middel van een stenen overwelfing van het schip. De nu aanwezige kap zou dan reeds de derde zijn over het kerkgebouw. Mogelijk moesten bij de inwelling de oor-

spronkelijke, hooggeplaatste, kleine romaanse vensters wijken voor andere, in het midden van de gewelfvelden staande romano-gotische vensters. De vensters in de noordgevel zouden, wat plaatsing betreft, daarvan de opvolgers kunnen zijn.

Bij de aanvang van de restauratie was de kap gedekt met platte Friese pannen; zij zijn vervangen door rode holle pannen. De kap was met eikenhout beschoten. De 18e-eeuwse kerkerekeningen welke ter plaatse aanwezig waren zijn door ds.K.J.Inberg, die in de jaren 1968-1974 te Britswerd-Wieuwerd stond, bestudeerd. Zij vermelden onder meer in 1725: "den 14 oktober ... aan Andries Philippus Leydekker tot Bolsward ... wegens reparatie aan het leyendak op de kerk gedaan in 1724, 1725 en 1726 f 25-19." Deze post werd herhaald in 1728 over de jaren 1727 tot en met 1730 en in 1735 over de jaren 1731 tot en met 1735. In 1740 was Andries Idsinga de leidekker. Kennelijk heeft men

7. De ingangspartij van de kerk met de gedenksteen van het herstel in 1753 door J. Hardenberg. Deze werd ter ere van Ernst Frans van Aylua, Tjaard van Aylua en Cornelis Pieters Bosma aangebracht. Foto A. v.d. Wal 1990, coll. R.D.M.Z. te Zeist.

8. Interieur van de kerk naar het oosten in 1959.
Coll. R.D.Z.M. te Zeist.

in de late 18e of in de 19e eeuw de leien vervangen door platte Friese pannen van dezelfde donkere kleur.

In de 18e eeuw

Over het gebouw melden de door dominee Inberg gelezen rekeningen niet zo erg veel. Het waren over het algemeen de bekende uitgaven voor onderhoudsmateriaal van pastorie, school en andere bezittingen van de kerkvoogdij: ijzerwerk, houtwaren, kalk, steen, pannen, touw voor de klok in de toren, glas en zo voort. De glasmaker kwam uit Oosterlittens, kalk kwam uit Makkum, de smid daarentegen uit Bozum, later - in 1752 - uit Oosterend. Curieus is de betaling in 1732 aan ds.G.Oeveringh wegens "bomen in 't pastoriehof, *wijnstoklatten*, kandelaar in de school mitsgaders vijf korven turf". Het klimaat liet blijkbaar het kweken van wijndruiven - al dan niet in kassen - toe. De schoolmeester werd betaald voor "puistertreden" en klokluiden. Er was dus kennelijk een ander als organist. In 1752 werd er oud lood uit het orgel verkocht. De heer Hobbe van Aylva, wiens nazaten later een rol bij herstel van de kerk zouden spelen, leende in 1735 f 999,- van de kerkvoogdij en de kerkebijbel werd in 1743 in een nieuwe band gezet.

Ondanks alle klein onderhoud aan het gebouw was de kerk in 1752 zo slecht, dat er niet meer geprekeet kon worden en uitgeweken werd naar Wieuwerd. Door medewerking van de familie Van Aylva werd er echter een plan voor herstel gemaakt en kon de kerk behouden blijven. Een nieuwe ingang met het wapen van de familie erboven (afb. 7) houdt de herinnering aan deze verbouwing levend. Jaren later werden er zoals gebruikelijk nog onkosten geboekt, zoals in 1754: "aan Rijmen Louws wegens reiskosten en maken van 't bestek der vernieuwing van de kerk". Mr.Leydekker Hendrik Eertman te Bolsward en de bekende hardhouwer J.Hardenberg te Leeuwarden werden betaald, de laatste voor het opmaken en uithouwen van de hardsteen en voor reiskosten. Aan hem zullen we het toegangspoortje met inschrift ter ere van Tjaard van Aylva en Ernst Frans van Aylva mogen toeschrijven. Ook het gewelf van de kerk en de preekstoel kregen een beurt. Om de benodigde balken aan te slepen waren er twee paarden nodig. Waarschijnlijk is de naar het oosten oplopende lambrisering van paneelwerk, welke tot tegen de bovenzijde van de preekstoelkuip reikte, bij deze herstelbeurt aangebracht (afb. 8). Het ovale

venster naast de preekstoel, die in de absis geplaatst werd, en de vulling van de vensters, die tot op de lambrisering doorgetrokken werden, zijn kennelijk tegelijkertijd aangebracht. Een ontwerptekening voor de kerk van Sandfirden uit 1732 geeft soortgelijke details (afb. 9). Voorlopig was de kerk weer bruikbaar.

Terpafgraving

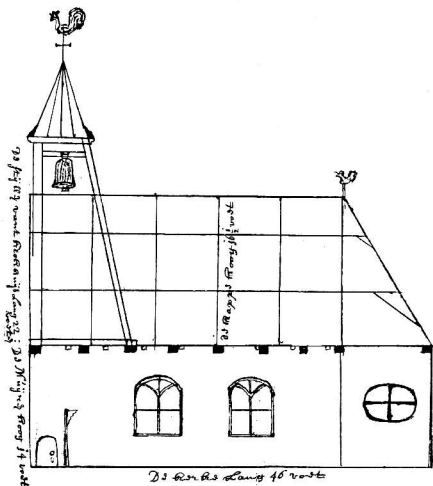
Grote zorgen over het kerkgebouw ontstonden pas weer aan het einde van de 19e eeuw, nadat de terp afgegraven was. Door ziektes van het vee werd namelijk de greidhoek vooral geteisterd en men kwam op het voor gebouwen en landschap onzalige idee, dat terpaarde een uitstekende bemesting voor arme gronden zou vormen. Door de eeuwen heen immers waren de terpen, die aanvankelijk uit zeeklei bestonden, bemest met allerlei afval. De ene terp na de andere werd afgegraven, waarna de aarde verkocht en per praam afgevoerd werd naar arme gronden, die hierdoor inderdaad aanmerkelijk verbeterden. Tot dan toe onbekende sporen van vroegere perioden kwamen weliswaar aan het licht, maar dat men onherstelbare schade aan het dorpsbeeld toebracht en tevens de grondvesten van

de soms weinig diep gefundeerde kerken en andere gebouwen aantastte, heeft men zich niet gerealiseerd. We ondervinden daarvan nu nog de gevolgen.

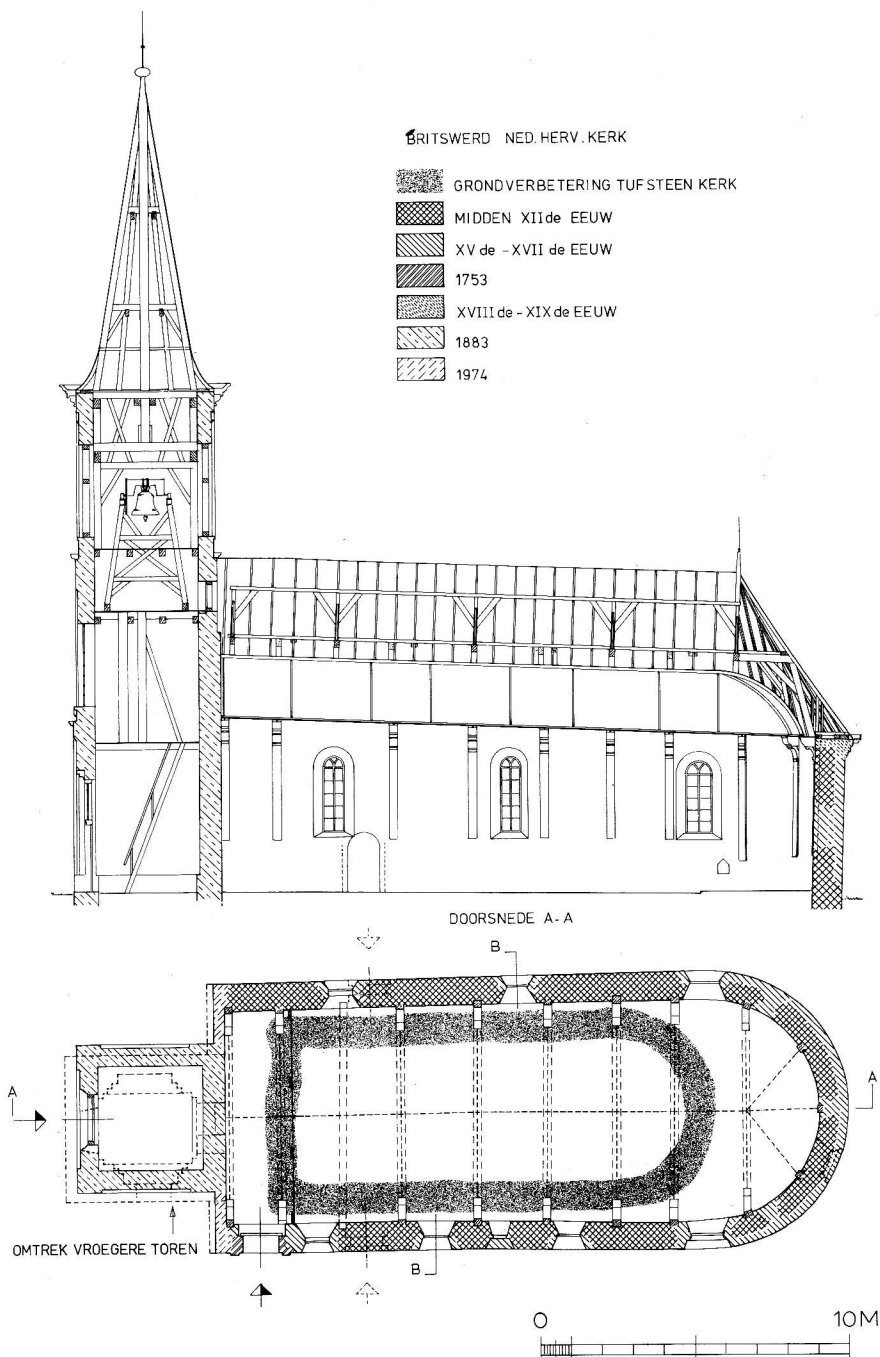
In Britswerd werd de terp tussen 1877 en 1880 afgegraven. In 1927 was het al zover dat de kerk verzakte. Door middel van betonplaten trachtte men het gebouw beter te funderen, maar het mocht niet baten. Pas bij de laatste restauratie vermochten de in de laatste oorlog te Amsterdam toegepaste en daarna tot systeem verbeterde zogenaamde Waalpalen uitkomst te bieden. Zij worden onder druk - zonder heien - in de grond geperst en kunnen het muurwerk verankeren in de vaste grond. Daar voor een dergelijke operatie de vloer verwijderd moet worden, was er gelegenheid om oudheidkundig bodemonderzoek uit te voeren.

Een tufstenen kerk

Binnen de muren van het 12e-eeuwse bakstenen schip werden in het voorjaar van 1974 duidelijk grondsporen gevonden van een kleinere tufstenen kerk van eenzelfde vorm als de huidige. De funderingssleuven waren vrij diep ingegraven en opgevuld met afwisselende lagen schelpen en tufgruis. Dit fundament lag dicht binnen de noord- en zuidmuur van het schip, die ondiep gefundeerd waren. Het midden van de tufgruisfunderingen lag 6 m. uit elkaar, zodat het vroegere schip ongeveer 5 m. breed geweest moet zijn. Van de westmuur tot in het midden van koorsluiting was het 14 m. lang. Deze tufstenen kerk, die rond het midden van de 12e eeuw door een aanmerkelijk grotere bakstenen kerk werd vervangen, kan uit de 11e eeuw dateren. De parochie zal in de eerste helft van de twaalfde eeuw sterk gegroeid zijn, waardoor een grotere kerk nodig was.

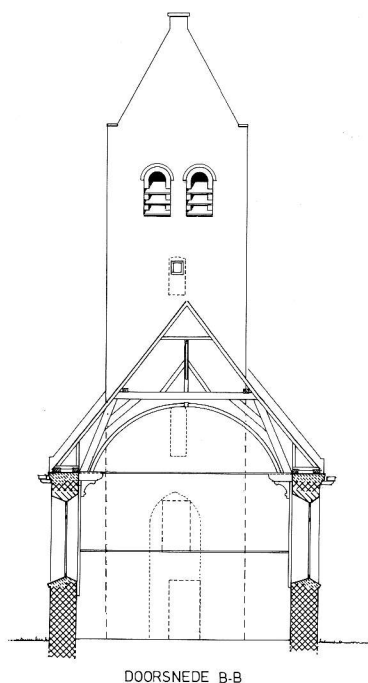

9. Bestektekening van de kerk van Sandfirden uit 1732 (gem. archief Wymbritseradeel). Ook de kerken van Spannum (1742) en Westhem (1708) hebben in het koor een dergelijk raam.

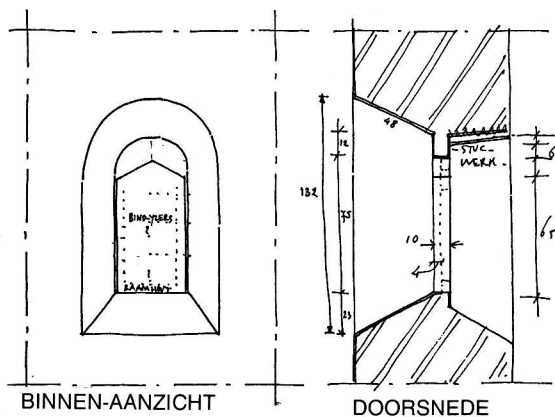

10. Doorsnede oost-west van kerk en toren. Tekening 1990 door W.J. Berghuis naar gegevens van R. Kijlstra (1973) en eigen waarnemingen.

Onder een plattegrond van de huidige kerk en toren met weergave van de gevonden sporen van de tufstenen kerk. Tekening 1990 door W.J. Berghuis naar de opmeting van 1948, de opgravingen van 1974 en latere waarnemingen.

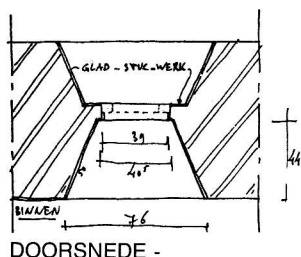

DOORSNEDE B-B

BINNEN-AANZICHT

DOORSNEDE

DOORSNEDE -

ROMAANS-VENSTER
TE BRITSWERD
IN ZUID-GEVEL

11. Doorsnede noord-zuid van kerk en toren voor 1883. Reconstructie 1990 door W.J. Berghuis, naar gegevens van A. Mulder, R. Kijlstra en eigen waarnemingen.

12. Een romaans venster, dat bij de restauratie werd gevonden. Tekening R.J. Wielinga, 1974.

De toren van 1883

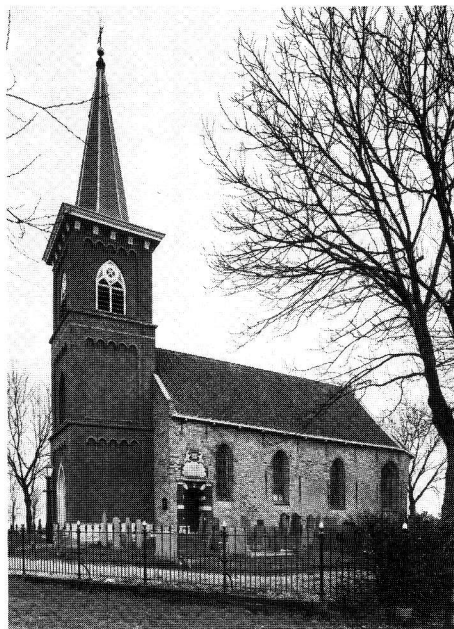
Bouwvallig was de toren van Britswerd in 1930 niet, toen de monumenten bezocht werden om de *Voorloopige Lijst* te kunnen samenstellen. Kort nadat A. Mulder de oude toren tekende tijdens de sneeuwjacht in 1883 was deze afgebroken en door een nieuwe vervangen. De notulen van het College van Kerkvoogden van Britswerd vermelden reeds in november 1882 het besluit T. Gaastra aldaar te vragen om een bestek en tekening voor een nieuwe kerktoren te maken. Deze had enige jaren tevoren al een wagenschuur gebouwd bij een boerderij van de kerk. In december benoemde men

Tjalke Gaastra tot architect en werd besloten de aanbesteding in de krant aan te kondigen. De laagste inschrijver, behoudens een aantal, dat verzuimde te melden dat hun borgen bereid waren als zodanig op te treden, was merkwaardigerwijs tevens T. Gaastra. Een opzichter was niet nodig volgens de kerkvoogdij: het moest een zaak van vertrouwen zijn. Dat vertrouwen is niet beschaamd, want na honderd jaar staat de toren er nog redelijk bij.

De afgebroken toren was niet vierkant in grondplan maar rechthoekig, zoals gebruikelijk is voor zadeldaktorens. De zijden van het zadeldak zijn dus langer dan de basis van de door het dak

gevormde driehoek. De nieuwe toren daarentegen moest vierkant worden, daar er naar de smaak van de 19e eeuw een spits op kwam. Reeds in het begin van die eeuw werd een aantal nieuwe torens gebouwd ter vervanging van ingestorte of slecht bewaarde torens. Liever dan het voor het gebied karakteristieke zadeldak voegde men zich naar de algemene smaak: rechtopgaande torens, met een korte klokkeverdieping waarin galmgaten stonden, en gedekt met een naaldspits. Pas in het derde kwart van de eeuw, toen de neo-stijlen in zwang kwamen, werden de torens rijker versierd. Ook een bekende architect als F.Stoett te Leeuwarden ontwierp in 1843 voor het dorp Ee in Dongeradeel nog een toren met alleen een versierd bovenstuk, welke pas in 1867 werd uitgevoerd. De toren van Britswerd is in die zin traditioneel, dat het romaans en gotisch als inspiratiebron voor de versierende onderdelen werd gekozen. De meeste torens in Friesland uit die tijd vormen namelijk een staalkaart van stijlen, waarbij lang op een soort neo-classicisme werd voortgeborduurd: vensters waren breed en rondbogig gesloten, ronde spaarvelden werden in een rechthoekig veld geplaatst en de geledingen werden door strak lijstwerk aangegeven.

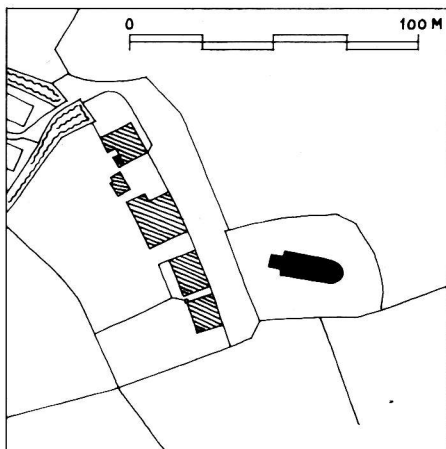
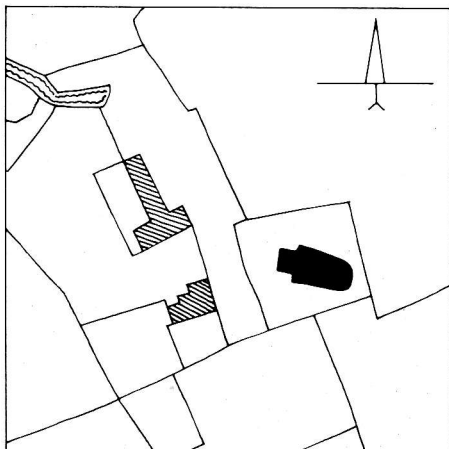
Architect Gaastra detailleerde elk van de drie geledingen van de toren met een spaarveld, dat met rondboogjes afgedekt is naar romaanse traditie en gaf de klokkeverdieping aan elke zijde een forse spitsbogige opening. Deze bevat naast de galmborden twee spitsboogjes in de top, waarboven de wijzerplaat gevat is. In de tweede geleding ontwierp hij bovendien aan de westzijde boven de toegang tot de toren nog een groot spitsbogig venster, dat rijk gedetailleerd is met ruitvormig lopende gietijzeren roeden. Ook in de westgevel van het schip, die vernieuwd moest worden omdat de toren breder werd, kwamen dergelijke vensters onder een klimmend rondboogfries. Het bovenlicht van de forse ingang in de toren werd spitsbogig met een gotiserende verdeling door roeden.

13. De toren door Tj. Gaastra vanuit het zuidwesten. Foto A. v.d. Wal 1990, coll. R.D.M.Z. te Zeist.

De donkerrode baksteen van de toren werd aan de lijsten en boogjes afgewisseld met gele steen. Daar de kerk uit gele mopsteen bestaat, stelde kerkvoogd Van der Werf voor om kerk en toren te verven. Dit werd echter afgewezen, daar men de kerk nog wilde verbeteren. Tijdens de restauratie van 1974-1975 heeft men de westmuur van het schip weer uit gele mopsteen opgemetseld, waardoor de toren voor het oog minder met het kerkgebouw verbonden lijkt. Mogelijk was dat ook de bedoeling, daar men toen - pas vijftien jaar geleden - een laat-19e-eeuwse toren eer als een aantasting zag van een middeleeuws kerkgebouw.

Van verbeteren van de kerk is kort na 1883 niets meer gekomen. Reeds voordat men tot nieuwbouw van de toren overging, was binnen het College van Kerkvoogden over de bouw van een nieuwe school gesproken. Ook dat voornemen werd in 1883 ten uitvoer gebracht en ten zuiden van de pastorie verrees een nieuw schoolgebouw. Tijdens het bouwen ervan hield men school in de kerk en werd er in

14. De eigendommen van de Hervormde kerkvoogdij. Links de situatie naar het kadastrale minuutplan van plm. 1820. De pastorie heeft naar oud gebruik nog een lange schuur achter een dwars woongedeelte. Ten noordwesten daarvan de Britswerder vaart. Rechts de toestand naar het plan van 1907. Tegenover de kerk staan de schoolmeesterswoning, de school, de pastorie en de naaischool. Tekening door T. Brouwer.

Wieuwerd gekerkt. Voorheen had de school ook ten westen van de kerk gestaan en daar vergroting ervan ten koste van de grond rond pastorie en kosterij zou gaan, ontstond er onenigheid. Nog tijdens het bouwen maakte de predikant aanmerkingen op de inkorting van

de pastorietaan. Tot de herbouw van de pastorie in 1930 was het gehele rijtje panden tegenover de kerk in handen van de kerkvoogdij en had een kerkelijke bestemming in de vorm van schoolmeesterswoning, school, pastorie en naaischool (afb. 14).

Grafschriften

Bij de restauratie kwam onder de houten vloer een aantal zerken tevoorschijn. De mooiste, bijna drie meter lange zerk van de familie Aggema is door P.C. als beeldhouwer gesigeneerd. In de Franse tijd zijn de wapens onder het motto "gelijkheid" geheel afgehakt; alleen de helmtekens - struisveren en een uitkomende vogelkop - zijn nog zichtbaar. Volgens de tekst dekt de zerk het graf van Sijds van Aggema, overleden 18 juli 1588, en Ath van Oenema, overleden 13 december 1573. Boven een geblokte boogstelling, gedragen door deels gecanneleerde zuilen, zijn nog duidelijk de allegorische figuren van "Geloof" met een boek en een kruis en van "Rechtvaardigheid" met een zwaard en een weegschaal te herkennen. De tekst die op de zerk gebeiteld staat berust bij het Genea-

logysk Wurkferbân fan de Fryske Akademy. Daaraan onttelen wij ook de volgende gegevens over de zerken van de familie Schotanus.

De vader van Christianus Schotanus, die het bekende werk *Beschryvinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt* (1664) samenstelde, ligt begraven onder een smalle zerk die door I.C. gehakt werd, wat waarschijnlijk te lezen is als Jelle Claes. Het opschrift luidt: "Ao 1633 den 19 Februari is in de Heer ontslapen den eerdwigen ende Godtsaligen D. Bernardus Schotanus Predicant dese Gemeente ... 5[7] jaer hier begraven. Ao 1615 den 19 Augusti is in den Heere gerust de vrome ende godsallige Vrouwe Aelcke Karsts-Dogter Wilsing huisfrouwe van Bernardo Schotano ende leit hier begraven". Elders staat een tekst uit Romeinen 2 vermeld: "God zal den genen die met gedueric-

heit in goede wercken prijs en eere ende onverderffelicheit zoeken het ewige leven gheven". Een andere zerk dekt het graf van Christianus zelf. Hij is op 69-jarige leeftijd, na 32 jaar professor in Franeker te zijn geweest, overleden op 12 november 1671: "Rev. CL. D. Christianus Schotanus a Sterringa Frisius S.Theol. Doctor Primum graecae linguae dein[de] S.Theologiae et Historiae ecclesiasticae Professor in Academia Frisorum et in ecclesia Franequorum pastor obyt XII nov. MDCLXXI aet[atis] LXVIII Professor[atuz] XXXII Hic gloriosam expectat resurrectionem". Ook zijn tweede vrouw ligt in de kerk begraven. Haar zerk draagt het opschrift: "AO 1666 den 18 januari is inden here ontslapen d'eerbare end deugdrycken ... Koehoorn 2 huysvrou van C.Schotanus en alhier begraven". De herinnering aan een op 17-jarige leeftijd overleden zoon wordt door een andere tekst levend gehouden: "Gellius C.F.Sterringa Schotanus Linguis orientis et sacrae theologiae feleciter initiatus natus an. MDCXXXI marti XVII denatus an. MDCXLIX ianuary XVIII animam coele

15. De grafzerk van de Van Aggema's, die een centrale plaats in de vloer van het schip neemt.

corpus hic depositum". Tenslotte dekt een hoofdsteen het graf van de tweede vrouw van Bernardus Schotanus: "Ao 1623 den ... May is inden Heere ontslapen de Eersame en Godsalige Frouwe lantien Gerrolts dochter Morra huisfrouwe van Bernardo Schotano hier begraven".

De ijzeren koe

In Britswerd was een opvallende middeleeuwse traditie overgeleverd. Christiaan Schotanus, die zijn jeugd in het dorp doorbracht, vertelt ervan in zijn *Beschryvinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt* uit 1664: "In 't huys van de Pastorie plach een yseren koe bewaert to worden, de welcke (gewijdt zijnde) by 't opdragen der dooden voor of achter 't lijck werde na 't kerck-hof gesleept, na de superstitie der Paepsche tiden, wanneer de nagelatene een levendich koe aen de Priester vereert hadden om voor de ziele des afgestorvenen te bidden. Ick heb in mijn kindtshydt de stucken noch ghesien." Het verschijnsel kwam in verschillende Friese dorpen en ook daar buiten (Drenthe) voor. Het is een symbool van de toelage voor de priester bij het lezen van zielemissen voor de overledene. Vanouds hadden priesters trouwens ook vee om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien en later werd de waarde ervan in geld uitgekeerd. Dat de koe van ijzer was zal waarschijnlijk te maken hebben met het feit dat zowel het bedrag voor de pastorie als de zielemissen blijvende zaken waren. Ook na de Reformatie bleef men, indien mogelijk, schenkingen doen bij overlijden.

Het kerkgebouw thans

In vele opzichten is de laatste restauratie van de kerk voorzichtig geweest. De smalle, spitsbogig gesloten vensters aan de zuidzijde van de kerk zijn geheel gehandhaafd, hoewel zij duidelijk niet middeleeuws zijn. Architect Mulder schreef reeds dat zij hun profilering verlo-

16. Gezicht op de kerk vanuit het zuidoosten. Foto A. v.d. Wal 1990, coll. R.D.Z.M. te Zeist.

ren hadden, maar wij denken dat ze die nooit gehad hebben. Het meest westelijke venster is duidelijk naar het oosten verschoven toen in 1752 de nieuwe toegang werd gemaakt. Voordien kon men waarschijnlijk nog via rondbogige poortjes in de noord- en zuidmuur de kerk binnentreden. De vensters in de noordmuur zijn mogelijk ook pas in de 18e eeuw gemaakt; zij zijn rondbogig gesloten. Het meest oostelijke, brede venster aan de zuidzijde kan ook uit die tijd zijn. De smalle spitsboogvensters zullen in de 17e eeuw na zorgvuldige dichting van de hooggeplaatste romaanse vensters ingekapt zijn. Bij de restauratie werd één van die laatste terug gevonden. Uitwendig is daarvan merkwaardigerwijs niets te zien. Dat de plaatsing van de vensters niet strookt met de indeling van de kap is een ander argument om aan te nemen dat deze later (na de 15e eeuw) zijn ingekapt.

Aan het verzoek om het interieur zoveel mogelijk te sparen is in zoverre voldaan, dat de preekstoel - die waarschijnlijk van de herstelbeurt van 1752 dateert - behouden is, evenals het doophek en de psalmborden. Het Van Dam-orgel uit 1868 en de tribune aan de westzijde zijn gehandhaafd en donkerrood gebeitst. Deze kleur

is ontleend aan kleurresten, die onder latere verflagen op de preekstoelkuip aanwezig waren. De kolommen waren zwart geweest, de kuip ooit lichtblauw; later was de kuip een tijd lang zwart met goud gekleurd geweest. Met de donkerblauwe kleur van het tongewelf, dat kleine lichtaccenten heeft door vergulde sluitstukken, is een stemmig interieur verkregen. Het voor de restauratie aanwezige paars-gele interieur was meer opvallend dan mooi te noemen. Het nieuwe gekleurde interieur vormde een stemmig decor voor de viering van het eerste lustrum van de Stichting in 1975. Nadien werden er aanvankelijk muziekuitvoeringen gegeven. Sedert 1986 echter vindt de Hellingstichting er onderdak.

De Hellingstichting en het werk van Boele Bregman

De Stichting Alde Fryske Tsjerken verhuurt sinds 1987 de kerk van Britswerd aan de Hellingstichting. Deze stelt haar collectie van werken van de Heerenveense kunstenaar Boele Bregman ten toon in de kerk, die in verband met de verwarming alleen tussen april en oktober geopend is. De Hellingstich-

17. Tijdens Kerkepad 1987 trokken de schilderijen van Boele Bregman veel bekijks. Op 29 augustus en 5 september bezochten enkele duizenden mensen de kerk. Foto J. de Boer.

ting is in september 1976 opgericht op initiatief van de heer S. Hellinga en in overleg met U.Zwaga van de St.Alde Fryske Tsjerken. Het dagelijks bestuur bestaat uit inwoners van Britswerd en Wieuwerd en - op persoonlijke titel - de heer Hellinga. In het algemeen bestuur hebben vertegenwoordigers van de gemeente Littenseradiel, de plaatselijke kerkeraad, de muziekschool te Bolsward, de Vereniging van Beeldend Kunstenaars in Friesland, een collectionneur en de St. Alde Fryske Tsjerken zitting.

Doelstellingen van de Hellingstichting zijn:

- de bevordering van het gebruik van de kerk als cultureel centrum in de meest ruime zin;
- het semi-permanent tentoonstellen van de voornaamste werken uit de collectie Hellinga;
- het exposeren van het werk van liefst jonge of beginnende kunstenaars.

In het kader van deze doelstellingen organiseert de Hellingstichting naast de expositie van de Boele-Bregman-collectie tijdelijke tentoonstellingen, concerten en voordrachten. Zij wordt daarbij gesteund door ruim hon-

derd donateurs, van wie ongeveer de helft in Friesland woont. Middels een bulletin worden zij regelmatig op de hoogte gehouden van de activiteiten.

Sieb Hellinga, de oorspronkelijke eigenaar van de collectie, is tijdens de openingsuren van de kerk regelmatig aanwezig en verzorgt dan op verzoek ook rondleidingen. Hij kende de Bregman persoonlijk sinds 1957 en voelde zich al bij de eerste kennismaking sterk aan diens werk verwant. In de loop der jaren heeft hij zijn collectie en een uitgebreide documentatie over de kunstenaar opgebouwd, terwijl hij met hem een diaklankbeeld samenstelde.

Boele Bregman (1918-1980) woonde en werkte in Heerenveen. Opgeleid als loodgieter was hij autodidakt. Uit zijn werk blijkt een uitgesproken kleurgevoel. Zijn onderwerpen zijn herkenbaar, maar geven zelden de werkelijkheid weer zoals die om ons heen te zien is: ze betreffen eerder een fantasiewereld. Over Boele Bregman en speciaal de collectie Hellinga is in 1988 een catalogus uitgegeven onder auspiciën van de Hellingstichting.

M.L.Rotshuizen, voorzitter.

18. De kerk in het dorpsbeeld van Britsward, gezien uit het noordoosten. Foto A. v.d. Wal 1990, coll. R.D..Z. te Zeist.

Geraadpleegde literatuur en bronnen

Rekeningboeken kerkvoogdij Wieuwerd-Britsward, totaal 9 delen (1725-1951); gemeente-archief Littenseradiel te Wommels

Berg, Herma M.van den:

De Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Noordelijk Oostergo I-IV

's Gravenhage 1981 - 1989

"Oude bouwkunst in Menaldumadeel" in: **Skiednis fan Menameradiel** Leeuwarden 1972, 91-121

"Oude bouwkunst in Wonseradeel" in: **Geakunde Wûnseradiel** Bolsward 1969, 226-259

Halbertsma, H.:

"Britsward" in: **Nieuwsbulletin K.N.O.B.** 1977, 130-132

Mededeling

Onlands vierde het echtpaar F hun 50-jarig huwelijksfeest. Ze besloten een dankdienst te houden in het kerkje van Terband. De opbrengst van de gehouden collecte moest besteed worden aan de instandhouding c.q. verfraaiing van deze kerk.

Onze gelukwensen en onze dank aan dit echtpaar.

De plaatselijke commissie van Terband.

"De oudste historie" in: **Baerderadiel**. In **Geakunde** Drachten 1957, 51-114

Kalma, J.J.:

"It riedsel fan de 'izeren kij'" in: **It Heitelân** 25 (1947), 251-255

Schotanus à Sterringa, C.:

Beschryvinge van de heerlyckheydt van Frieslandt Franeker 1664

Verhoeven, G.:

"De middeleeuwse kerkpatrocinia in Friesland. Een inventaris" in: **Fryske Nammen** 8 (1989), 75-108

Wumkes, G.A.;

Stads- en Dorpskroniek van Friesland I en II Leeuwarden 1930 en 1934

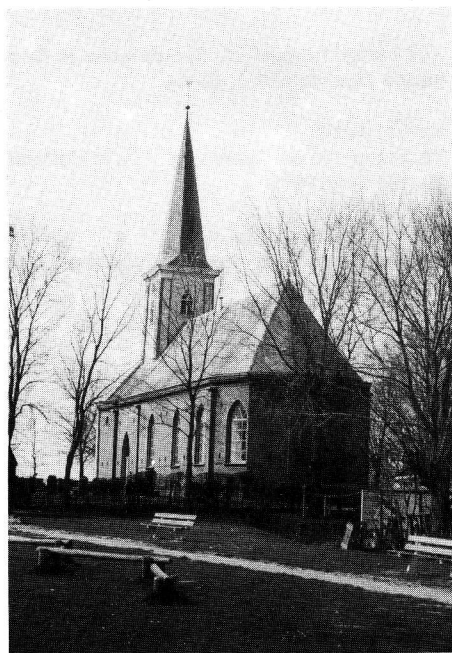
Drs. Herma M. van den Berg publiceerde al veel over oude Friese kerken, óók in de Keppelstok. Zij is mede door jarenlange ervaring bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zeer deskundig op dit terrein. Haar adres is: P.Saenredamstraat 8, 3583 TC Utrecht.

Stichtingsnieuws

Van het Bestuur

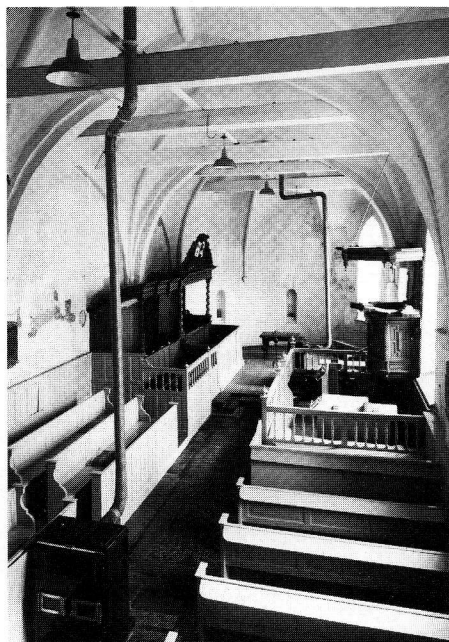
Lustrum-bijdrage

De Stichting Alde Fryske Tsjerken bestaat op 9 september 1990 twintig jaar. In die twintig jaar heeft de stichting 28 kerken en 2 klokkestoelen in eigendom verworven. Van die 28 kerken is inmiddels tweederde deel gerestaureerd; éénderde deel wacht dus nog op restauratie. Hoog op onze verlanglijst staat de restauratie van de kerk te Britsum, een dorp in de gemeente Leeuwarderadeel, even ten noorden van Leeuwarden gelegen. Het gaat hier om een kerk die gebouwd is omstreeks het jaar 1250. In de 19e eeuw is de kerk geheel ommetseld en tendele bepleisterd.

Exterieur Britsum

De kerk is hard aan restauratie toe. Er is een restauratieplan ingediend bij de gemeente Leeuwarderadeel en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Nu zijn er tijdens het maken van het restauratieplan in de gewelven van de kerk fresco's ontdekt. Deze fresco's zijn van een

Interieur Britsum

bijzondere kwaliteit en zullen naar verwachting over een groot gedeelte van de gewelven zichtbaar gemaakt kunnen worden. De restauratieplannen voor deze kerk zijn op dit moment in financieel opzicht nog niet rond, de begroting vertoont nog grote gaten. Naar verwachting zal het aandeel in de restauratiekosten dat onze stichting zelf zal moeten dragen tenminste f 75.000,- bedragen. Toch hebben wij er vertrouwen in dat deze restauratie in de komende jaren gerealiseerd zal worden. De gemeente Leeuwarderadeel staat er voor 100% achter. Wij zouden echter graag, als de restauratie van de kerk gereed is, ook de restauratie van de werkelijk zeer bijzondere fresco's ter hand nemen. De restauratiekosten van de fresco's bedragen naar een grove schatting f 600.000,-. Onze stichting zal van dat bedrag zelf f 60.000,- moeten bijdragen. Helaas ontbreekt het de stichting aan deze (extra) financiële middelen. Derhalve is ons bestuur zo vrij om een beroep op u, haar donateurs, te doen om ons bij het vierde lustrum speciaal te willen geden-

ken in de vorm van een (extra) financiële bijdrage. **Deze (extra) bijdrage is dus bestemd voor de restauratie van de fresco's te Britsum.**

Tijdens de najaarsexursie op 13 oktober 1990 kunt u de kerk met de ontdekte fresco's te Britsum bezichtigen

en zien dat uw (extra) bijdrage in deze restauratie broodnodig is en een waardige bestemming krijgt. Wij zijn zo vrij geweest een acceptgiro met vermelding (restauratie fresco's Britsum) bij te sluiten. Voor uw hulp zijn wij u zeer dankbaar.

R.D.M. te Zeist

Fresco kerk Britsum

Van de Secretaris

Donateursvergadering

Op zaterdag 27 oktober 1990 wordt er een donateursvergadering gehouden in Party centrum Van der Wal, Leeuwborg 11 te Sneek, aanvang 14.00 uur.

Programma

1. Opening door de voorzitter met overzicht van de werkzaamheden van de Stichting.
2. Gelegenheid tot gesprek over ons werk.
3. Rondvraag.
4. Lezing van de heer Mr. B. van Haersma Buma met kleurendia's over De Ned. Hervormde Martinikerk te Sneek.
5. ± 16.00 uur bezichtiging van de Martinikerk te Sneek, onder leiding van Mr. B. van Haersma Buma.
6. Als afsluiting van de donateursverga-

dering orgelspel op het pas gerestoreerde Schnitger/Van Dam orgel door organist Frans van der Hauw te Bolsward.

7. Sluiting van de donateursbijeenkomst.

Mocht u van plan zijn naar deze vergadering te komen, wilt u dit dan schriftelijk of telefonisch aan ons melden?

Van de Penningmeester

Het is zeer verheugend, dat zoveel donateurs spontaan hebben gereageerd op ons verzoek tot spoedige overmaking van de bijdragen voor de donatie van 1990. Er zijn zelfs donateurs die hun bijdrage fors hebben verhoogd. Voor uw bijdrage van 1990 daarvoor onze hartelijke dank! Willen degenen die nog niet de donatie voor 1990 hebben betaald, hun bijdrage storten op giro 2207600. U voorkomt dan extra administratieve werkzaamheden.

Van het bestuur van de Vereniging van de Vrijzinnige Hervormden te Bergum mocht de stichting een bedrag van f 1500,- ontvangen. De schenking zullen wij gebruiken voor de onderhoudswerkzaamheden aan één der 30 monumentale objecten die de stichting in haar bezit heeft.

Hartelijk dank voor uw schenking.

Van de excursiecommissie NAJAARSEXCURSIE 1990

De najaarsexcursie zal worden gehouden op zaterdag 13 oktober 1990 en zal gaan naar de Hervormde kerken van JELSUM, CORNJUM, BRITSUM en FINKUM.

U kunt zich opgeven tot uiterlijk 6 oktober.

De kosten bedragen f 18,- per persoon, inclusief het mapje dat u de nodige informatie verschaft.

Met eigen vervoer is de prijs per mapje f 6,-.

De bussen vertrekken vanaf de voorzijde van het N.S.-station. De opstapplaats is aan de Zuidersingel, te bereiken vanaf het station linksaf en na plm. 150 meter. (tussen busstation en Aegon-kantoor.)

Werken aan kerken

Britswerd

De kerk van Britswerd wordt door de Stichting verhuurd aan de Helling Stichting. Deze stelt daar o.a. werken van de Heerenveense schilder Boele Bregman ten toon.

De Sint Joriskerk is in 1990 geopend van 12 april tot 22 oktober op dinsdag t/m zondag van 14.00 tot 17.00 uur. Op 12 april vindt er een muzikale opening plaats van een speciaal voor Britswerd en in reactie op Boele Bregman gemaakt werkstuk, 'een installatie', van Jean Le Noble.

Voor inlichtingen over de Helling Stichting en aanmelding als donateur kunt u

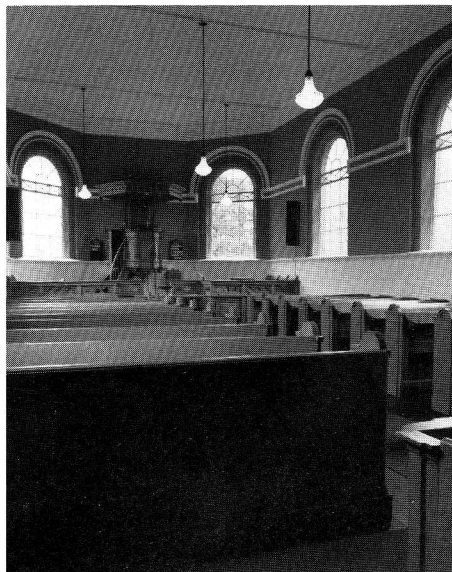
zich wenden tot mevrouw Aletta Noordmans, nr.43 / 8636 VH Britswerd, telefoon 05104 - 278.

Voor inlichtingen over de schilder Boele Bregman of rondleidingen in de kerk kunt u contact opnemen met de heer Steb Hellinga, telefoon 05173-1439 en tijdens openingsuren 05104-278.

Restauratie Rotondekerk voltooid

Vlakbij het verkeersplein bij Heerenveen staat het gele kerkje van Terband. Dit kerkje, waarvan de restauratie door de 'Stichting Alde Fryske Tsjerken' in 1985 gereed kwam, heeft in de volksmond de toepasselijke naam 'Rotondekerk' gekregen. Deze kerk is in 1975 door genoemde stichting aangekocht, omdat het in Friesland één van de weinige vertegenwoordigers is van de neoclassicistische stijl.

De kerk dateert van 1843 en is gebouwd onder architectuur van Romein. Thomas Romein was als opzichter bij Provinciale Waterstaat in dienst van het rijk. Na 1824 mochten er eerst alleen kerken gebouwd worden met koninklijke goedkeuring en de architecten in dienst van Rijkswaterstaat waren belast met het ontwerpen en het toezicht houden op de bouw van

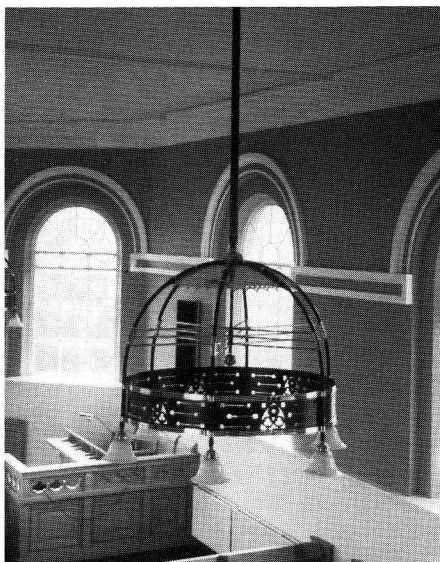
Interieur voor de restauratie

deze kerken. Landelijk hebben de kerken die in deze periode gebouwd werden de naam 'Waterstaatkerken' meegekregen.

Voor zover is na te gaan is dit de vierde kerk die op deze plaats gebouwd is, want reeds in 1315 is er al sprake van de kapel van 'Opperbant'.

Genoemd is al dat de kerk in 1985 totaal gerestaureerd is door de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Het torentje op de kerk heeft als enige torenspits in Friesland een rode kleur. Het inwendige van de kerk is geheel ongewijzigd gebleven. Met doophek, preekstoel - uit de 17e eeuw -, een Van Dam orgel en kerkbanken in de kleur van essehout is het geheel intact gebleven voor de eredienst.

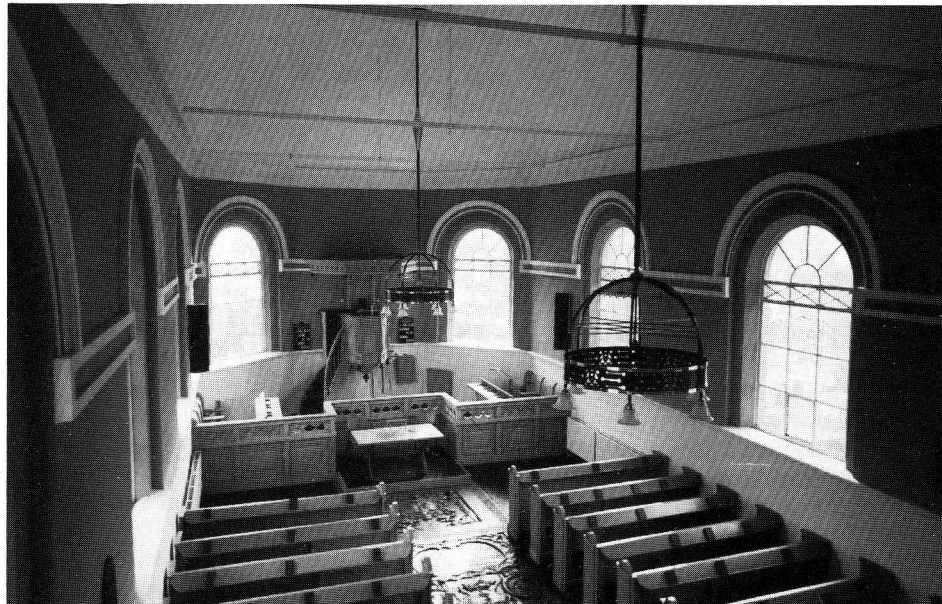
Omdat de Ned. Herv. gemeente van Terband gecombineerd is met de Fokgemeente Heerenveen wordt de kerk van deze gemeente niet meer gebruikt voor kerkdiensten. Als zodanig wordt het nu al jaren 's zomers gebruikt voor onderwerkdiensten vanaf Pinksteren tot september. Verder wordt het geregeld gebruikt voor rouw- en trouwdiensten. Door haar zeer goede acoustiek wordt het voor muziekuitvoeringen bijzonder gewaardeerd. Ook voor andere culturele doeleinden is het te gebruiken.

A. Schukken

Interieur Terband met lamp uit 1906

Eind vorig jaar is zowel de verwarming als de verlichting veranderd. Bij de restauratie was een verwarmingsinstallatie aangelegd boven in de kerk zodat deze verwarmd moest worden door stralingswarmte van boven naar beneden. Deze manier van verwarming voldeed niet, temeer daar de kachel ook nog een bepaald geluid veroorzaakte. Bij sprekers

A. Schukken

Interieur Terband
IV-217

- dus ook bij kerkdiensten - moest de verwarming uit en dan daalde de temperatuur vrij snel. Vervanging door radiatoren heeft al deze problemen in één keer opgelost. Deze zeer bescheiden installatie heeft een aangepaste kleur gekregen en is dus in 't geheel geen storend element in de aanblik van het interieur.

De lampen hebben een geheel eigen historie en karakter. Ze zijn oorspronkelijk afkomstig uit de in 1906 gebouwde en in 1989 afgebroken Westerkerk in Groningen. Architect van deze kerk was de in 1857 te Gorredijk geboren en in 't Meer - vlak bij Heerenveen - opgegroeide Tjeerd Kuipers. Zijn vader - Egbert Kuipers - was timmerman en aannemer. Nog twee broers uit dit gezin werden architect en één van hen n.l. Roelof is de architect geweest van de watertoren in Heerenveen. Dat deze degelijk gebouwd was is wel gebleken bij de afbraak!

Tjeerd Kuipers was speciaal kerkenbouwer. Zijn eerste creatie was de in 1889 gebouwde Gereformeerde Kerk in Heeg. Andere kerken van hem zijn de Wester- en Zuiderkerk in Groningen, de Koepelkerk in Leeuwarden en ook nog een groot aantal elders in Nederland o.a. de in 1940 plat gebombardeerde Nieuwe Westerkerk in Rotterdam. Tjeerd Kuipers had een eigen stijl die verwant was aan de neo-renaissance. Het interieur van zijn kerken ontwierp hij zelf. Banken, preekstoel, orgelfront enz. gaf hij een eigen vorm. Zo ook de verlichting.

De Gereformeerde Kerk te Birdaard heeft de kans gehad de 7 lampen uit de reeds genoemde Westerkerk aan te kopen. Aangezien vijf voldoende waren voor de eigen kerk waren er nog twee beschikbaar. De plaatselijke commissie werd hierover getipt en met behulp van vrijwilligers en poetsspecialisten werden onlangs de iets verwaarloosde lampen in de Rotondekerk opgehangen. Wat betreft vorm en kleur passen ze geheel in het interieur van deze kerk. Speciale dimschakelaars zorgen eventueel voor sfeerverlichting bij bijzondere gelegenheden.

"Over tien jaar beseft men eerst wat hier hangt" was de ontboezeming van een bij uitstek deskundige.

Met de nieuwe verwarming en deze sierlijke lampen mag gezegd worden dat de restauratie van de Rotondekerk nu definitief voltooid is.

Dr. A. Schukken.

Voetnoot: Met dank aan de heer R. Terpstra voor de bouwkundige gegevens en de fa. Woltman te Heerenveen voor een grote geldelijke bijdrage.

De kerk midden in het dorp Overgeleverde monumenten

Een stad of dorp zonder kerk is een gehucht. Iedere zelfbewuste woongemeenschap die over voldoende middelen beschikte heeft in het verleden een kerk met kerkhof gesticht. Met name van het kerkhof was iedereen afhankelijk, gelovige en niet-gelovige.

Als een kerkgebouw niet (meer) haalbaar was, werd op de begraafplaats vaak een klokkestoel opgericht. Want de klok vervulde een belangrijke functie, in de dagelijkse arbeid en in tijden van voorspoed en rampspoed. Maar de klokkestoel bleef uitzondering en de meeste van de honderden steden en dorpen in Friesland beschikken over één of meer veelal monumentale kerken.

De menselijke nederzettingen zijn in het verleden volgens een vast patroon aangelegd of gegroeid. Op de hoogste en droogste plaats verrees de kerk met het kerkhof. Op de klei en veengronden was dit op de terp, op de zandgronden aan de brink. Rondom de kerk groepeerden boeren en burgers hun woningen en bedrijfsgebouwen. Toen de zeedijken voldoende beschutting boden kwamen de boerdrijven en arbeiderswoningen meer gespreid in het veld te liggen. De dorpen werden met elkaar verbonden via de polderdijken. Dijkdoorbraken in de loop van de eeuwen zijn er de oorzaak van dat de dijken met veel bochten door het landschap kronkelen.

Naarmate de behoefte aan communicatie toenam werden de dijken verbeterd

en omgevormd tot wegen. Met dezelfde bedoeling werden nieuwe vaarwegen gegraven en bestaande verbeterd.

Tot in onze eeuw konden de dorpen de ontwikkelingen volgen en zich voldoende aanpassen aan gewijzigde omstandigheden. Ook de kerken werden aangepast aan de eisen van de tijd. Ze kregen orgels, soms centrale verwarming en buiten werden parkeerplaatsen aangelegd. Ook de beleving van het geloof veranderde met de tijd.

Dreigend verval

Na de tweede wereldoorlog floreerden de dorpen aanvankelijk nog. De eerste aderslatingen ontstonden met de emigratiebeweging in de vijftiger jaren. Al eerder hadden de dorpen emigranten geleverd, maar de lege plaatsen konden voldoende worden aangevuld. De voortgaande ontvolking van de laatste decennia heeft geleid tot aantasting van het draagvlak en tot functieverlies. Het laatste kwam in het verleden ook voor. In de vorige eeuw wisten verschillende dorpen zich nog goed te herstellen van het verdwijnen van de landadel met hun personeel.

Bepaalde ontwikkelingen in de westerse wereld, onder andere de schaalvergroting en het belang van verbindingen, veroorzaken de de ontvolking op het platteland en lijken de dorpen op termijn weg te vagen. De verschraving van geloof en kerkelijk leven tasten kerk en kerkhof aan. De individualisering maakt mensen tot eilanden met een overeenkomstige mentaliteit. De zin voor gemeenschap komt op de tocht te staan. De kerkgebouwen dreigen lege dozen te worden in een leeg landschap. Wie laat ze voortbestaan voor het nageslacht? Of worden ze niet meer van belang geacht en zullen ze de weg volgen van de states en stinzen: eerst verval, dan afbraak? Vervalt de kerk tot een heilig huis? Dan lijkt sloop haast onvermijdelijk.

De kerk en de dorpsgemeenschap

Dorpen hebben nooit de eenheid gevormd waarvoor ze wel eens worden

gehouden. Meningsverschillen waren er altijd, soms zelfs onderlinge strijd. Ook de kerk kon zich daaraan niet altijd onttrekken. De levensomstandigheden brachten echter mee dat de dorpelingen tot elkaar veroordeeld waren. Het op elkaar aangewezen zijn werkte gemeenschapvormend. In de meeste dorpen vormden de boeren de belangrijkste bevolkingsgroep, zowel in economische zin als bestuurlijk. Zij beschikten over voldoende middelen en vrije tijd om pro deo functies te kunnen bekleden in kerk, staat en maatschappij. Het aantal boeren neemt echter sterk af, het bedrijf vraagt meer tijd en aandacht en de overgeblevenen vervullen vaak de nodige functies buiten het dorp. De vakante plaatsen kunnen onvoldoende worden vervuld, ondanks de sterke inschakeling van (gehuwde) vrouwen. Zijn er misschien nog andere oorzaken van de geschetste negatieve ontwikkelingen?

Genoemd werden al schaalvergroting, ontvolking, individualisering en ontkerkelijking. Maar er is meer. Dorpen worden in toenemende mate bevolkt door mensen zonder economische binding aan het dorp. Gunstig is als het forensen betreft en minder gunstig als het gaat om armlastigen uit andere delen van het land. Beide categorieën hebben echter vaak geen desfunctioneren van de dorpsgemeenschap in al zijn geledingen dan dat zij een remedie vormen. Zij hebben de neiging hun vrije tijd en geld niet te besteden in dorpsverband.

De kerk als monument

Kerk en kerkhof vormen in afnemende mate het spirituele centrum van het dorp. Zij verliezen hun functie en raken in verval.

Toch moet dit culturele erfgoed verantwoord worden beheerd. Dat houdt in, dat voortdurend middelen en energie moeten worden ingezet voor onderhoud, verbetering en restauratie van de kerken. Daarnaast zullen de kerken op een eigen manier optimaal in de hedendaagse samenleving moeten functioneren.

Dat vereist telkens opnieuw creativiteit en vernieuwing in presentatie, promotie, voorlichting, informatie en dergelijke. Het particulier initiatief blijft de grondslag vormen voor het behoud van de kerken in Friesland. Dit veronderstelt een actieve dorpsgemeenschap die nieuwe bewoners weet te integreren en te inspireren. Van overheidswege wordt gestreefd naar een integraal monumentenbeleid met relaties naar ruimtelijke ordening, stads- en dorpsvernieuwing, recreatie en toerisme, werkgelegenheids- en scholingsbeleid.

De zorg voor de kerken zal een verschuiving geven van restauraties naar preventief onderhoud en van de intrinsieke waarden van de monumentale gebouwen naar een grotere betekenis in en voor de omgeving.

Ieder dorp dat wil leven en zich actief inzet voor die leefbaarheid kan voor de monumenten op steun van de overheid rekenen, niet alleen moreel maar ook financieel.

De interactie dorpsgemeenschap - kerk en dorpsgemeenschap - overheid vormt de basis voor een levende kerk midden in het dorp. Een actieve gemeenschap heeft altijd toekomst: is het ooit anders geweest?

H.T. Algra.

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Eewal 86 III—8911 GV Leeuwarden. Telefoon 058-139666.

Postgiro 22 07 600—Bank: Friesland Bank Leeuwarden

nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00 - 12.00 uur.

's middags 14.00 - 16.30 uur.

RECENT VERSCHENEN

Sible de Blaauw;

Bouwen naar boven. De Sint Odulphuskerk van Bakhuizen, 1857-1914-1989.

Ter gelegenheid van het vijfenzeventigjarig bestaan van de rooms-katholieke kerk van St. Odulphus in Bakhuizen (gemeente Gaasterlân-Sleat) schreef S. de Blaauw een lezenswaardig en aantrekkelijk uitgevoerd boek over de parochiekerk van zijn geboortedorp. Eigenlijk is het een dubbele kerkmonografie.

Het eerste hoofdstuk is gewijd aan de zeventig jaar geleden gesloopte neoclassicistische kerk (1857-1919), die werd ontworpen door Th. Molkenboer. In het tweede hoofdstuk behandelt de auteur de bouwgeschiedenis, de architectuur en de inrichting van de huidige kerk (1914) die werd getekend door W. te Riele. De muurschilderingen van Jacob Ydema in het priesterkoor (1935, 1938) en de zijkapellen (1941) worden in een afzonderlijk hoofdstuk besproken. Gaandeweg ontvouwt de auteur het weefsel van regionale en nationale contacten van de bouw-pastors en de architecten en plaatst hij de oude en de huidige kerk binnen het oeuvre van de beide bouwmeesters.

D. van Weezel Errens.

